

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Burada qızı xalçanın üstünə oturdub: “Xələçə, filan dəryanın kənarında ol!” dedi. Sədi çimmək üçün soyunub suya girəndə cəld İrəneyi-Cəngi xalçaya minib saraya uçdu. Sədi tək qaldı. Üç göyərçin donlu pəri onun dadına çatır.

“Göyərçinlərdən biri dedi:

- Ey Sədi, bil, agah ol! Çinarın qabığından götür, bir çarx kimi qayır, qoy suya. O saat ordan sənə yol açılacaq. O çinarın yarpağından da götürüb ata-ananın kor gözüne, kar qulağına qoyarsan, yaxşı olar. Ağacın özündən də kəsib götürərsən, hansı adama vurub desən “at ol, it ol”, nə istəsən o saat olar” (s.171).

Sədi İrəneyi-Cənginin otağına gəlir, onu ağacla vurub qatır eləyir, bir stəkan acı şərbət verir, ciyəri qusur. Sədi ciyəri yuyub udur. Qızı isə insan donuna qaytarıb qardaşının soracağına düşür. Bir şahlığa gəlib çıxır, şahın dili lal, qulağı kar qızını sağaldır: şah qızını ona verib şahlıq çıxmasını da başına qoyur. Bir neçə ildən sonra şahlığı təzədən qaynatasına qaytarıb arvadı ilə qardaşının vilayətinə gedib çıxır. Görüşürlər. Axırda dədə-baba yurdlarına dönüb özlərinə böyük saray tikdirirlər. Padşahları öldüyündən dövlət quşu uçurdurlar, quş gedib Seydinin başına qonur.

“Seydi ədalətli padşah oldu, hər yerdə fəqirlərə pul payladı, dustaqları buraxdırdı, səhərə körpü saldırdı, məscid, hamam tikirdi”... (s.173).

Nağıllarda humay quşu (dövlət quşu) şahlığı ilahi - mifik mənsəyə bağlayan vasitə rolunu oynayır; həm də dövlət quşu vasitəsilə hakimiyyətə gələnlər adil hökmdarlar olurlar...

Pənah Xəlilovun “Türk xalqları və Şərqi slavyan xalqları ədəbiyyatı” dərsliyində qu quşunun atası zümrüd (simurq), anası günəş olduğu göstərilir. Demək, belə çıxır ki, qu (ququ-ququ) quşu və qumay (Humay) quşu, eləcə də qəqənus (qəqə-ququ variantları) quşu eyni köklü sözlər - eyni adın qohum törəmələri olmaqla dövlət quşu, bəxt-səadət quşu talismanını ifadə edirlər. Burada günəşin ana sayılması isə qu (qumay-humay) quşunun, eləcə də zümrüd (simurq) quşunun göylərlə - ilahi məkanla bağlılığını bilavasitə şərtləndirir. Şərq mifologiyasında isə hökmlərlik - dövlət adama, daha doğrusu, hökmdara göylərin - tanrının hökmü ilə verilir. Şərqi dahi klassiki Nizamidə də humay quşu dövlətçilik rəmzi kimi ifadə edilmişdir:

Dövlət quşu humaysan, qayən səadət olsun,

Az yemək, az danışmaq, nəciblik adət olsun.

Humay quşu ədalətli adamlara yol göstərər, uğur vəd edib. Xalqın uçurduğu quş əsil-nəcəbli, alicənab insanların başına qonub. Bu insanların arzuladığı demokratiya - mənəvi tarazlıqdır.

Ədalətli, demokratik seçki qanunu, insanların azad surətdə seçib-seçilmək hüququ qazanması bir vaxt nağıllarda arzulanların gerçəkləşməsi deməkdir!” (“Kredo” qəzeti. №26(36), 6 iyul 2000-ci il). Gördüyümüz kimi, Simurq quşu müxtəlif adlar daşımaqla və müxtəlif biçimlərdə fəaliyyəti ilə hakimiyyəti - şahlığı təmsil edib, çətinlə qalanlara köməklik göstərər, onlara iqtidar-güc verir.

Uçan xalça və onunla paralel missiya daşıyan Simurq quşu haqda gətirdiyimiz nağıl nümunələrindən bir daha onun şahlıq (şahlıq quşu), hakimiyyət, dövlətçiliklə bağlı əlamətlərini izlədik. Şehrli nağılların əsasında uçan xalçanın və ümumiyyətlə uçan xalça ilə yanaşı adı məişət əşyası olaraq da xalçanın hakimiyyətlə, dövlətçiliklə, padşahlıqla bağlı rəmzi çalarlarını açıb ortaya qoyduq. İndi isə məişət nağılları üzərində xalça ilə bağlı, daha doğrusu, bir məişət əşyası olaraq xalçanın toxunması - xalçaçılıq sənəti ilə bağlı müşahidə və qənaətlərimizi ortaya qoymaq istəyirik.

“Şah Abbasın nağılı” (Azərbaycan folkloru külliyyatı, IV kitab, “Nurlan”, 2007, sə.204-207), “Şah Abbasın sənəti” (Azərbaycanfolkloru külliyyatı, VII cild, 2008, səh.306-311) və başqa bu tipli nağıllarımızın timsalında biz Şah Abbasın (eləcə də onun ayanlarının) xalçaçılıqla bağlı təsvir edilməsi ilə rastlaşırıq. Bəs nəyə görə nağıllarımızda şahlar üçün başqa sənət yox, məhz xalça toxunmaq məsələsi öz ifadəsini tapıb? Əlbəttə, burada da müəyyən bir xalq hikməti gizlənib. İllər öncə - 2002-ci ildə bu haqda gəlmiş qənaətləri burda vermək istəyirəm. Əgər yuxarıda adlarını çəkdiyim nağıllarda xalq Şah Abbasın adını çəkib, xalça toxumağı Şah Abbasın üzərində ümumiləşdirirsə, gətirəcəyim misalda isə ümumiləşmiş halda şahla bağlı bir nağılda şahın xalça toxumağa məcbur edildiyi göstərilir. Əslində bu məcburetmanın mayasında xalq müdrikliliyi ifadə olunub, ilk baxışda bizə adi məişət əşyası kimi görünən xalça toxumağın rəmzi-fəlsəfi qatında isə mahiyyət tam başqa cürdür.

“Usta Abdulla” (s.140-144) nağılında zülmkar şah ifşa hədəfidir: “Qədim zamanlarda bir padşah var idi. Bu padşah öz ölkəsində çoxlu qalaçalar tikdirirdi. Əvvəlcə adlı-sanlı ustaları çağırtdırıb ona qalaçanı tikməyi əmr edər, hazır olandan sonra qalaçanın sirri yayılmasının deyər, ustaları min bir bəhanə ilə öldürürdü. Bi-

rinə ad qoyardı ki, bəs qalaçadan yığılıb, o birinə deyərdi təpəsinə daş düşüb.

Padşah o qədər usta öldürmüşdü ki, daha onun şəhərində usta qalmamışdı”.

Bu başlanğıc şahı bizə sənətkar cəlladı kimi təqdim edir. Sonra İsfahanlı Usta Abdullanın öldürülmüş ustaların hayfını almaq niyyəti ilə gəlib həmin şah qalaça tikdiyini görürük: “Usta Abdulla işə başlayıb elə bir qalaça tikdi ki, doğrudan da, misli-bərabəri yox idi. Qalaçanın səksən səkkiz qapısı var idi. Usta Abdulla işlədiyi müddətdə padşahın bütün əməllərini öyrənib həmin qapıların içərisində daş üzərinə həkk eləmişdi. Amma qapıları açmağın sirrini heç kimə öyrətməmişdi” (s.141).

Bütün işləri qurtarandan sonra padşah onu da “o biri ustaların yanına” göndərmək istəyir. Lakin Usta Abdulla bic tərənib tikdiyi qalaçanın gizli yeraltı yollarının və sirli-sehrli qapılarının açarlarının İsfahanda arvadında olduğunu söyləyir. Açarları gətirməyə əvvəlcə vəkil, sonra vəzir gedir, geri qayıtmırlar, axırda şah özü məcbur olub gedir, - ustanın qoçaq, çəmçil-fəndgir arvadı onların üçün də evlərinin 13-cü otağından (13 sakral rəqəmdir) kəlləmayallaq zirzəmiyə açırdır. Oğlanları bunlara yun, boyaqxana küpü və hana gətirib verirlər. Vəkil yun əyirir, vəzir boyaqçılıq edir, padşah xalça toxuyur.

Nağıllarımızda şahların, eləcə də Şah Abbasın gəbə toxumaq sənətini öyrənib-bildiyinə çox təsadüf olunur, bu isə təsadüfi olmayıb rəmzi mənə çalarlığı əlaqəsinə bağlanır. Yəni xalı-xalça bəy, xan evinə layiq, şahənə otaqlara bəzək verən məişət əşyasıdır və şah sənəti də şah layiq əməllə bağlanılır. İkincisi və ən mühümü isə odur ki, xalça yüksək bədii zövqü əks etdirən (yaradıcılıq tələb edən) yaradıcı sənət əsəridir və rəmzi-fəlsəfi anlamda xalçanın mahiyyəti - mənə açır-

dafie edirlər. Belə nağıllarda həmişə bir qayda olaraq qalib gələn yoxsul, sənətkar, nökr, məğlubiyyətə uğrayanlar isə şahlar, vəzirlər, xanlar, tacirlər, kəndxudalar, ruhanilər və onların tərəfdarları olurlar” (s.93).

Bu fikirlərə əlavə izahat kimi qeyd etmək gərəkdir ki, “Şah, xan və varlılar əleyhinə çevrilmiş nağıllar” sovet dövrünün ideoloji təbliğatının folklorumuza - nağıllarımızın ruhuna etdiyi “zorakı ideya təcavüzüdür”. Yəni bu, hər cür müsibət şah obrazlarını xalqımızın mifik təfəkküründən “silib təmizləmək”, bunun nəticəsində şərq düşüncəsindəkimüqəddəs hökmdar ideyasını və qədim dövlətçilik ənənələrimizi mənən “dəfn etməyə” yönəldilmiş yad təbliğat zəhəri idi. Lakin bu yad ünsürlər göründüyü ki, folklorumuza “yeriyə bilmədi” və gördüyümüz kimi, sovet imperiyasının buxovlarından azad olmuş müstəqil dövlətimiz və xalqımızın ideal hökmdar obrazının simasında isə qeyrətli prezidentimiz H.Əliyev cənablarının ədalətli fəaliyyəti bu gün artıq əfsanə yox, real həqiqətdir” (Bax: “Kredo” qəzeti №14(65). “Şahlıq qaydaları və xalçaçılıq sənətinin rəmzi bağlılığı”. 27 aprel 2002-ci il).

Bir daha buradakı fikirlərimə qayıdıb deyim ki, sehrli əşya kimi də, adi məişət əşyası kimi də xalça, habelə bir sənət növü olaraq xalçaçılıq da şah(lıq)la rəmzi mənə bağlılığına malikdir.

Folklorumuzun digər janrlarında da xalça ilə (və eləcə də toxuma sənəti ilə) şahın bir-birlərilə ilişgəli məqamlarına rast gəlinir. Folklorumuzda güləbətın motivləri ilə bağlı araşdırmamda da mən bu məsələyə öləri də olsa toxunmuşdum.

Məlumdur ki, orta əsrlərdə kəlağayı üzərinə butaşəkili naxışlar vurulub. “Şah buta”, “Saya buta”, (“Şah”, “Şah-həyat şəcərəsi” və s. şəklinde ağac-qəliblərə də rast gəlinir) və s. naxışlara Şəki və Basqal kəlağaylarında rast gəlinir. Araşdırma apararkən diq-

Azərbaycan nağıllarında xalça motivi

mi o deməkdir ki, hər hansı xalçada bir əsrarəngiz dünya, sirli-sehrli aləm yaradılıb. Başqa sözlə, xalça - dünyanın təbii-bədii mənzərəsinin, həyatın müəyyən anının naxışlar üzərinə köçürülməsi - həkk olunması əsəridir. Şahın ictimaiyyətdə tutduğu yüksək mövqeyi də bilavasitə mikroaləmlə, yaxud da makromühtlə - dünyaya və onun işlərinin nizama-sahmana salınması ilə sıx bağlı məsələ olduğundan, bunlar arasındakı üzvi əlaqənin labüdlüyünü görürük. Şah real aləmin unikal göstəricisi, xalqı-rəiyyəti isə obyektiv aləmin bir parçasını əhatə edən dünyanın adamlarıdır; yəni dünya obrazı ilə sıx ilişgəlidirlər. Xalça da məhz dünyanın bir mənzərəsini naxışlarının dili-ilmələri ilə qavranılan bədii güzgüsüdür, başqa cür desək, xalça özü də dünyanın bədii surəti - “danışan obrazıdır”.

Bu köklü səbəblərdən də biz şahın-cəmiyyət başqanının ictimai aləmin naxışlı aynası olan xalçaçılıq sənətinə bağlı olduğunu görürük - Şah cəmiyyəti idarə edir, müəyyən ictimai qayda-qanunun təşkilatçısı, rəhbəri olursa, xalçaçı da bədii təfəkkürün yaradıcı istedadının gücü ilə naxışlı dünyanı yaradandır! Vəzirin, vəkilin isə xalça işinə yardımçı sənətlə - yun əyirib boyaqçılıq etməklə şah kömək etmələri də onların cəmiyyət içərisində tutduqları vəzifənin-mərtəbənin rəmzi ifadəsidir: hökumət işindəki funksiya yaxınlığı xalçaçılıq işindəki yaxınlığının, bir növ, əksidir, yəni bənzəri, oxşarıdır.

Mətləbdən bir qədər aralı düşdük. Usta Abdulla bunların dalınca evlərinə gəlir, bunları bu halətdə görüb deyir: “- Padşah, həmişə bu gündə, əlini ağdan qaray vurmazdın, indi işləməkdən tər tökürsən.

Padşah baxıb gördü yaman yerdə axşamlayıb, odur ki, dedi: - Usta Abdulla, bu nə işdi bizim başımıza gətiribsen?

Usta Abdulla dedi: - Ey padşah, niyə pərt olursan, öz əməllərinə gəlir başına. Sən camaata zülm eləyirdin, indi də sənə zülm eləyirlər” (s.143).

Axırda Usta Abdulla öldürülmüş ustaların haqlarını ailələrinə şahdan ikiqat ödətdirir, bir daha zülm etməyəcəyi barədə dilindən iltizam alıb onları azad edir. Beləliklə, əməkçi xalqın nümayəndəsinin - sənətkarın hədə-qorxusu ilə və ibrətli həyat dərəsi ilə şah ifşa olunub islah edilir. Nağıl belə bitir: “O gündən sonra padşah camaatla yaxşı rəftar eləyib ömür sürməyə başladı” (s.144).

N.Seyidovun aşağıdakı mühakimələri eynilə bizim bu nağılımıza da münəvər edilə bilər: “Şah, xan və varlılar əleyhinə çevrilmiş nağıllarda, hər şeydən əvvəl, onların ədalətsizliyi, qəddarlığı, ağılsızlığı qeyd edilmişdir. Bu işdə xalq, nağıllara xas olan ənənəvi üsullardan istifadə edir. Şah, xan və dövlətli surətləri nağılda çox zaman mənfəi verilir. Xalq içərisindən çıxan yoxsul, muzdur qəhrəmanlar isə müsibət keyfiyyətlərə malik olub, həmişə haqqı, kasıbları, fağırları mü-

qətimi şah buta adlı naxışlı butanın həcmcə çox kiçik ölçüdə olduğunu, ancaq çox mürəkkəb quruluşa malik rəngbərəng naxışlarla zəngin olduğunu müşahidə etdim. Qızıl görünüşcə kiçik, vəzndə ağır olan qiymətli metal kimi, şah buta da ölçü baxımından yığcam, ancaq cürbəcür rəngarəng haşiyələrlə bəzədilmiş naxışlara malikdir. Deməli, Şah buta naxışını toxumaq özü də çox böyük zəriflik, incəlik, dəqiqlik və sənətkarlıq məharəti tələb edir. Necə ki, xalça naxışları özlüyündə zəngin bir dünya modelini özündə əks etdirir, o cür də şah buta naxışı özlüyündə bir xalçaya (bir xalça dünyasına) sıx naxışlar qalereyasını özündə cəmləşdirməklə elə bütöv bir xalçanı (və ya dünyanı) simvollaşdırır.

Məhz bu baxımdan uyğunluqlar aparanda və müqayisələri tutuşduranda da bir daha yəqin olur ki, “Şah buta” ifadəsi “Şaha layiq buta”, “Şahanə buta”, “Şah sarayı dəbdəbəsinə yaraşan zərif naxışlarla bəzədilmiş buta” və s. kimi anlayışları özündə ehtiva edir. Başqa sözlə, xalça toxuyan xalça üzərində necə ki, bir dünyanın obrazlı modelini əks etdirə bilirsə, Şah buta naxışını cəmləyən sənətkar da beləcə bir xalçada görünə bilən əsrarəngiz dünyanın mənzərəsini həmin butanın naxışlarında əks etdirməyi bacarmalıdır. Şah idarə etdiyi dünyanın - yəni məmləkətin əhalisini - rəiyyəti ağıl və bacarıqla, ədalətlə idarə etdiyi kimi, xalçaçı da (eləcə də şah butanı toxuyan nəqqaş da) xalça (və ya buta) üzərində rəngarəng və zəngin, ecazkar bir dünyanın mənzərəsini qurub-yaradır.

Bir sözlə, nağıllarımızda xalça ilə bağlı apardığımız araşdırmalarda istər sehrli nağıllarda rast gəlinən uçan xalçanın timsalında, istərsə də məişət nağıllarında adi məişət əşyası kimi xalça və xalçaçılığın üzərindəki təhlillərimizdə onun şahlıq sənəti ilə bağlılığı qənaətinə gəldik. Habelə buta naxışlarının timsalında “şah buta” anlayışı ilə bağlı da düşüncələrimizi təsdiqlədik. Uçan xalça və simurq (humay) quşunun funksiyası paralellikləri onun dövlət (şahlıq) quşu ilə yaxın, eyni səciyyə daşdığına söyləməyə imkan verdi. Məişət əşyası kimi xalçanın üzərində (eləcə də şah butanın naxış zənginliyində) dünyanın bədii mənzərəsinin əks olunduğunu müşahidə etdik. Real dünyanın idarəedicisi olan şahla bədii dünyanı naxışlar-ilmələr vasitəsilə quran xalçaçılıq sənəti arasında da eyni paralelləri olduğunu “Usta Abdulla” nağılının məzmunu əsasında aşkarladıq.

Şakir ALBALIYEV,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Folklor İnstitutunun
aparıcı elmi işisi